

Ledán M. István

A halál mint álom

Az újszövetségi álom-eszkatológia a görög sírfeliratok tükrében

doktori értekezés téziséhez

Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolája

Témavezető tanár: Prof. Dr. Peres Imre

Debrecen

2020

A KUTATÁS TÁRGYA

Dolgozatunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért és milyen értelemben használja az Újszövetség az *alvók*, *elaludtak*, illetve az *alvás* képét a halottakra/halálra? Ez egy általános, közhelyszerű(nek tűnő) kép, mely nemcsak az Ókori Keleten, a görög-római kultúrában, hanem feltehetően minden nemzeti mitológiában megtalálható, ezért könnyen arra a megállapításra juthatunk, hogy az Újszövetség is közhelyszerűen, minden különösebb teológiai intenció nélkül használja. Dolgozatunkban amellet érvelünk, hogy az *alvás* képe, melyet az Újszövetség következetesen csak és kizárólag a hívők (és ószövetségi kegyesek) halálával kapcsolatban használ, teológiai – és közelebbről eszkatológiai szempontból – nem lehet érdektelen, mellékes és semleges. Megkíséreltük hitelt érdemlően bebizonyítani, hogy az *alvás* az Újszövetségben nem pusztán eufemizmus, nem egyszerűen a halál szinonimája, mely minden további nélkül behelyettesíthető (sőt: behelyettesítendő) a halállal, hanem egy beszédes és élénk metafora; egy olyan kép, melyet az újszövetségi szerzők alkalmasnak találtak arra, hogy más eszkatológiai képekhez hasonlóan (földbe vetett gabonamag, mezítelenség, hazaköltözés, kiköltözés) megsejtessen valamit a hívők posztmortális létezésének titkából. Az újszövetségi *alvás* képének a dekódolásához főként – de nem kizárólag – az ógörög sírfeliratokat hívtuk segítségül. Ezeket a sírszövegeket tematizáltuk, elemeztük, megállapítottuk a sírfeliratok álomképzete(i) és az újszövetségi *alvás*-metafora közötti analógiákat, ellentéteket, illetve szembetűnő polémiákat. Az átfogóbb megértés érdekében kitértünk a görög mitológia, az ógörög mesevilág, a görög kultuszok és temetési gyakorlatok, illetve a zsidóság irodalmának a halál-álommal kapcsolatos képzeteire is. Tettük mindezt azért, hogy jobban érzékelhessük/észlelhessük az *alvás* képét, ezt az egyszerre sokatmondó és talányos metaforát, melyet az Újszövetség szerzői, és a későbbi keresztény nemzedékek (is) olyannyira megbecsültek.

A KUTATÁS MÓDSZERE

Mivel az *alvás*/álom-metafora nem újszövetségi „találmány”, továbbá mivel a kereszténység ugyan a zsidóságban született, de – mondhatni – kora gyermekkorától kezdve a görög-római kultúrában növekedett, kutatásunknak figyelembe kellett vennie, hogy az *alvás*/álom mint halálszimbólum hogyan jelenik meg a görög mitológiában, az ógörög mesevilágban, a kultuszokban, a temetési gyakorlatokban, különösen pedig a görög sírfeliratokon. Ez utóbbi

azért is kiugróan fontos, mert a sírszövegek – az Újszövetséggel ellentétben – legtöbbször igencsak színesen és közlékenyen beszélnek arról, hogy miként értendő a halál alváshoz/álmhoz hasonló volta. Természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül azt sem, hogy miként kezeli ezt a metaforát az Ószövetség, illetve a zsidóság kánonon kívüli irodalma.

Dolgozatunk tekintélyes részét az ógörög sírfeliratok bemutatása (tematizálása, értelmezése) teszi ki. Mintegy ötven olyan sírfeliratot elemeztünk, melyekben az alvás/álom a halál szimbólumaként jelenik meg. Témánk szempontjából relevánsnak azon szövegeket tekintettük, melyek a halálról, a sírontúli életről az álom képével, az alvással, nyugvással kapcsolatos különböző igékkel, vagy éppen a túlvilági gondtalanságot kifejező mellénevekkel, illetve a fáradozásoktól való megnyugvást kifejező szókapcsolatokkal beszélnek. Minden egyes sírfeliratot egyedi darabnak tekintettünk. Ezt azért tartottuk különösen is fontosnak, mert ezekben a szövegekben a halál-álom olykor valóban klisé, hatástalan, minden érzelmi, gondolati töltetet nélkülöző közhely. Esetről esetre döntöttük el, hogy az adott sírszövegben a halál-álom képnek van-e emocionális töltete, kapcsolódik-e hozzá valamilyen hiedelem, akár negatív, akár pozitív értelemben. Néhány kivételtől eltekintve, nem törekedtünk arra, hogy művészileg is értékelhető fordításokat készítsünk, célunk az volt, hogy megbízható – inkább hű, mint szép – munkaszövegek álljanak a rendelkezésünkre.

Ami az Ószövetség és a zsidóság kánonon kívüli irodalmának azon szövegeit illeti, melyek a halálról az alvás/álom képével beszélnek, azokat nagyobb egységenként egy általános elemzésnek vetettük alá. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az alvás/álom képe századokon át használatban maradt, a szövegeket egy idővonalra helyeztük. Ezt ezért tettük, hogy lássuk: mennyire változtak meg az idők során a képhez kapcsolódó képzetek. Külön rákérdeztünk arra is, hogy lehet-e beszélni az Ószövetség háttérében felsejlő néphitről, és annak halál-álom képzetéről, illetve azzal egy időben létező, és azzal többnyire szemben álló „hivatalos” vallásosságról, valamint annak halál-álom felfogásáról. A kettő közötti különbségek árnyalták és gazdagították látásmódunkat.

Az elemzett újszövetségi textusokat illetően módszerünk az volt, hogy külön tárgyaltuk a páli levelek, és külön az evangéliumok alvás/álom-metaforáját. Elsősorban – bár nem kizárólagosan – azokra a textusokra figyeltünk, melyek az alvás vagy álom képét kifejezetten a feltámadással (annak megkérdőjelezésével/tagadásával) vagy a parúziával kapcsolatban, illetve a halál vonatkozásában használják. Minden esetben az adott, szűkebb gyülekezeti, illetve a tágabb hellenista kontextus figyelembevételével igyekeztünk az alvás képének jelentését meghatározni. Pál esetében amellet érveltünk, hogy komoly

létezősége van egy olyan kísérletnek, mely a későbbi levelek eszkatológiai képei, gondolatai felől próbálja megérteni, dekódolni az alvás metaforáját. Külön fejezetet szántunk arra, hogy mintegy eszkatológiai keretbe helyezzük az Újszövetségnek a halállal és feltámadással kapcsolatos gondolatait. Tettük ezt azzal a céllal is, hogy árnyaljuk, finomhangoljuk korábbi megállapításainkat.

A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A görög-latin irodalom, illetve a sírfeliratok behatóbb ismerete hiányában, számos (vagy inkább számtalan) teológus gondolja úgy, hogy az újszövetségi alvás képében nem kell és nem érdemes komolyabb teológiai mondanivalót keresnünk. A körülbelül félszáz bemutatott és elemzett sírfelirat, a zsidóság kanonikus és kánonos kívüli irodalma, vagy akár a hellenisztikus képzőművészeti ábrázolások kellőképpen meggyőzhettek bennünket arról, hogy az alváshoz/álmhoz rendkívül változatos képzetek kapcsolódnak. Az alvás/álom tehát egy meglehetősen sokrétű és összetett metafora, melyet hiba lenne elintézni annyival, hogy mindig, minden esetben klisé, közhely, üres és különösebb tartalom nélküli beszédmód. A tény, hogy az Újszövetség olyannyira magától értetődően, és kizárólag a Krisztus-hívőkkel kapcsolatban használja az alvás képét, jelzi, hogy az újszövetségi szerzők az alvás metaforájához eszkatológiai üzenete(ke)t kívántak kötni. Az is tény azonban, hogy – a görög sírszövegekkel ellentétben, ahol szinte mindig egyértelmű, hogy milyen képzetek kapcsolódnak az álomhoz – az újszövetségi alvás metafora önmagában nem vagy alig értelmezhető. A görög sírfeliratokból, az Ószövetségből, a zsidóság kánonon kívüli irodalmából kirajzolódó háttérinformációk nélkül voltaképpen lehetetlenség is volna értelmezni. Az analógiák, kölcsönhatások, ellentétek, sőt polémiák feltérképezése segített abban, hogy megnyíljon számunkra ez a beszédes, élénk, ám eléggé mostohán kezelt metafora.

Dolgozatunkban megvizsgáltuk az ókori görög mondák, a mitológia, a misztériumvallások és a temetési szokások álommal/alvással, mint jelenséggel, illetve az álommal/alvással, mint halálszimbólummal kapcsolatos képzeteit. Az álommal/alvással, és az álomként megjelenített halállal kapcsolatban találtunk negatív, illetve pozitív képzeteket egyaránt.

1. Az álommal/alvással, mint jelenséggel kapcsolatos negatív képzetek:

- az alvás/álmok ellenséges erő, mely kiszolgáltatottá teszi az embert.
- az álom veszélyes a lélekre nézve, mivel a Léthébe való alámerülést jelenti.

2. Az álommal/alvással, mint jelenséggel kapcsolatos pozitív képzetek:

- az álom a lelket földöntúli, extatikus élményekben részesíti.

3. Az álommal/alvással, mint halálszimbólummal kapcsolatos negatív képzetek:

- a halál örök és hosszú álom, melyből nincs ébredés.

- a halál-álom mindenképp elpusztítja az embert.

4. Az álommal/alvással, mint halálszimbólummal kapcsolatos pozitív képzetek:

- a halálban végződő álom az istenek legnagyobb ajándéka.
- a halál-álom bizonyos értelemben tudatos állapotnak tekinthető.
- a halál-álomban a lélek megszabadul a test nyűgétől.

Utaltunk arra, hogy ezek a képzetek, a kulturális hibridizáció miatt, egy adott korban, akár egy-egy poliszon, közösségen belül is, egymás mellett léteztek, illetve századokon át perzisztáltak.

A sírfeliratok vizsgálata során ugyancsak kiderült, hogy az alvás/álmoknak, mint halálszimbólumnak egyformán lehet negatív, illetve pozitív töltete. A halál-álom egy rendkívül képlékeny és diffúz metafora, melyhez negatív és pozitív sírontúli képzetek egyaránt kapcsolhatók.

1. A halál-álomhoz kapcsolódó negatív képzetek:

- a halál-álom véglegesen lezárja az életet. Az érzékelés, az élet bármilyen formája gyakorlatilag megszűnik. A halál-álomból nincs ébredés.

- a halál-álom átlépés a Hádészbe. Az élet, pontosabban a létezés nem függesztődik fel teljesen, ám árnyékszerűsége, örömtelensége miatt nem nevezhető valódi életnek.

- a halál-álom visszatérít az őállapotba. Az emberi személy valójában ebben az esetben is megszűnik, csupán lényének alkotóelemei maradnak meg, megváltozott formában.

2. A halál-álomhoz kapcsolódó pozitív képzetek:

- a halál-álom a halál tagadását jelenti.

- a halál-álomban a lélek az égi szférákban tartózkodik (Olümposz, elíziumi mezők).
- a halál-álmom túlvilági gondtalanság, szenvedés-mentesség, szinekúra.

A fenti halál-álmom képzeteket rendkívül nagy idő-és térbeli szórásban, azaz a Mediterráneumban, és a görög-római kultúra peremvidékein, a hellenizmus korától kezdve századokon át, változatlanul megtaláljuk.

Változatos képet kaptunk a halál-álmom képzetéről az Ószövetségben, illetve a zsidóság kánonon kívüli irodalmában is. Az Ószövetségben a halál-álmommal kapcsolatban két elképzelés körvonalazódik:

- halál-álomban akár megőriznek a holtak valamilyen fokú tudatosságot, akár – még ha „vannak” is valahol – bármiféle tudatosságot nélkülöznek, Isten gyakorlatilag lemond róluk. A halottak nem maradnak kapcsolatban Istennel (Zsolt 39,14).

- a halál-álomból, akár öntudatlanságként, akár valamilyen félig-meddig tudatos állapotként van elképzelve, lehetséges a felébredés. Isten nem mond le véglegesen a holtakról (Dán 12,2).

A zsidóság kánon kívüli irodalmában pedig a következő halál-álmom képzetekkel találkozunk:

- a halál-álmom egy olyan végérvényes állapot, melyben nem áll be semmilyen (pozitív vagy negatív) változás (JSirá 46,20; vö. JSirá 41,4).

- az örök alvás csupán a testet érinti. Ez az alvás azonban végleges volta ellenére örömteli alvás, minthogy a lélek az örök hazában lehet. Feltámadás viszont nincs. (Jubileumok könyve 36,18)

- a halál-álmom a testet érinti, a lelket Isten – a feltámadásig – magához veszi és megőrzi (TJób 52,10-11; 4Ezsdr 7,32; 2Bár 30,1).

Nyolc újszövetségi álmom(alvás)releváns textus behatóbb vizsgálata, valamint az alvás(álmom) és felébredés képzetének teológiai összevetése során arra megállapításra jutottunk, hogy az alvás a páli (újszövetségi) használatban egy komplex metafora, mely egyszerre két eszkatológiai hittényt kíván hangsúlyozni:

1. Az alvás/álmom nem választ el Krisztustól. A hívő ember nem hal meg, csupán alszik, illetve ha meghal is él. Nem hull ki, még ideiglenesen sem a létből, sőt ebben az alvás/álmom állapotban a hívő közelebbi, bensőségesebb kapcsolatba kerül Urával.

2. A halál-álomban ugyanakkor az emberi személy visszaszorításon is átesik:

- a halál-álom felfüggeszti a társakkal való viszonyt.

- megszünteti az emberi személy teremtésbeli test-lélek egységét.

A felébresztés az emberi személynek ezt a szociális és antropológiai értelemben vett redukcióját írja felül, mivel:

- visszahelyez abba a társakkal való communióba, melytől a halál-álom megfoszt.

- helyreállítja az emberi személy test-lélek teremtésbeli egységét.

A tükör, az ógörög sírfeliratok (és részben az Ószövetség, és főleg a kánonon kívüli zsidó irodalom) tükre, melyet az újszövetségi álom-eszkatológia elé tartottunk, használhatónak bizonyult. Észre kellett vennünk, hogy az alvás inkább keleti (Marbury Ogle) képzetét is mennyire átítatták a hellenista elképzelések. Ez az átítatódás – miként a hellenizmus korának zsidó irodalma jelzi – jóval Pál kora előtt elkezdődött. Pálnak, és az újszövetségi szerzőknek egy olyan eszkatológiai szótár állt a rendelkezésére, melyben az alvás képzete is kezdett határozott kontúrokat kapni. Az apokaliptikus irodalomban hovatovább azt a reménységet fejezte ki, hogy miközben a test alszik, a lélek a feltámadásig/felébresztésig Istennél/Istennel van. Az a tény, hogy egy ilyen eszkatológiai szótár rendelkezésre állt az újszövetségi szerzők számára, nem jelenti feltétlenül azt, hogy az alvás metafora pontosan ugyanazt fejezi ki az Újszövetségben, mint az apokaliptikus irodalomban, ám nyilvánvaló, hogy az Újszövetség szerzői reagáltak, reflektáltak az alvás metaforában megfogalmazódó képzetekre. Továbbá, az újszövetségi szerzők nem szimplán csak krisztianizálták a rendelkezésükre álló eszkatológiai szótárt, hanem kreatív módon, a Krisztusban való hit dinamikája által ösztönözve, illetve odafigyelve a sajátos gyülekezeti szempontokra, formálták és újszerűen gazdagították azt.

Miként ezt az újszövetségi álom-eszkatológia és a görög sírfeliratok képzetei között megállapítható analógiák, kölcsönhatások, polémiák jelzik, az újszövetségi szerzők hasonlóképpen reflektáltak a sírszövegekben megjelenő hellenisztikus képzetekre is. Ebben a reflektálásban az alvás mint halál-metafora pedig tisztul(hatot) és határozott kontúrokat nyer(hetet)t. Az álom/alvás metafora, melyhez egyaránt kapcsolhatók negatív (védtelenség, izoláltság, kiszolgáltatottság) és pozitív (intenzív boldogság-tapasztalat, felüdülés, pihenés, a test nyűgétől való megszabadulás) elképzelések, rendkívül alkalmas volt arra, hogy komplex módon egyszerre fejezze ki a síron átívelő élet keresztény reménységét, és a pusztán lelki létezés „elégten” voltát. Sőt ez utóbbtól való viszolygást is (vö. 2Kor 5,2-4). Alkalmas volt annak érzékeltetésére, hogy a hívő ember számára a halál, a Krisztusban elalvás egyszerre

elvesz és ad. Sőt, úgy ad, hogy elvesz, és úgy vesz el, hogy ad. Az alvás mindenképpen az étellel kapcsolatos metafora. Homályos, zavarba hozó metafora, de éppen az a lényege, hogy zavarjon, zavarba hozzon, sokkoljon, és így ráébresszen arra a valóságra, hogy Isten szemszögéből „aki meghal is él”. Ugyanakkor a feltámadás(felébresztés)-gondolat jelzi, hogy a halál-álomban – bármennyire nem választ is el Krisztustól – változásnak kell beállnia.

TÉZISEK

1. A görög sírszövegek álom-képzete rendkívül heterogén. Az álom jelenthet totális megsemmisülést, de jelentheti akár ennek gyökeres ellentétét is: boldog és teljes életet a túlvilági szférákban. E két véglet között pedig az álomhoz számos más képzet is kötődik. Ugyanez a heterogén jelleg figyelhető meg a görög mítoszokban, mesékben és kultuszokban is.

2. A görög sírfeliratok halál-álom képzete, ahogy közeledünk a császárkorhoz, egyre inkább pozitív töltetűvé válik. Ez a változás két fokon is észlelhető: 1. az álom mint állapot egyáltalán nem valamilyen mozdulatlan, passzív létmód, hanem egy magasabb tudatszint, mely kiszabadítja a lelket a test béklyóiból, így a lélek az istenekhez emelkedhet. 2. az alvás mint halálba lépés a földi élethez képest valójában „átlényegülés”, megistenülés vagy megérkezés a valódi otthonba.

3. A halál alvásként vagy álomként való elképzelése végigvonul az Ószövetségen, valamint a zsidóság kánonon kívüli irodalmán. Ezek az elképzelések változtak az idők folyamán, illetve egy adott történelmi korszakban sem egységesek. Attól függően, hogy végérvényesnek vagy időlegesnek van elképzelve az alvás, attól függően, hogy lehetséges-e az álomból való ébredés vagy sem, egészen más az alvás/álom mind emocionális, mind gondolati „töltete”.

4. Az intertestamentális kor zsidó irodalmának a halál-álommal kapcsolatos képzetei jelzik, hogy a hagyományosan zsidónak tartott gondolatok (feltámadás, az Úr napja) és a görög képzetek (a lélek halhatatlansága) kombinációja már az intertestamentális korban elkezdődött, és természetesen folytatódott a születő kereszténység korában is. Nem Pál, nem az Újszövetség teológusai voltak az elsők, akik elvégezték (az általunk ellentmondásosnak észlelt) különféle képzetek kombinációját. Számukra már rendelkezésre állt egy olyan „eszkatológiai” szótár, melyet kreatív módon használhattak.

5. A görög sírfeliratok álomképzete és az újszövetségi alvás-metafora közötti hasonlóságok, ellentétek, látható és egyértelmű polémiák jelzik, hogy az újszövetségi szerzők (és kiváltképpen Pál) reagáltak és reflektáltak a sírfeliratokban megfogalmazódó képzetekre.

6. Az Újszövetség használatában az alvás a halállal kapcsolatban nem pusztán eufemizmus, hanem egy beszédes, „sokkoló” metafora, melyben még sztereotip használatkor is benne rejlik a halál tipikusan keresztény szemlélete. Az alvás metaforája az Újszövetségben kettős értelmű. Egyrészt jelzi, hogy az alvásként elképzelt halál nem választ el Krisztustól, sőt a halát követően a hívő bensőségebb, közelebb kapcsolatba kerülhet Urával, másrészt azonban a halál-álom felfüggeszti a társakkal való viszonyt, illetve megszünteti az emberi személy teremtésbeli test-lélek egységét. Az alvás, a halál metaforájaként – bizonyos hangsúlyeltolódásokkal – mind a páli levelekben, mind az evangéliumi hagyományban egyszerre jelent gazdagodást és többletet a földi léthez viszonyítva, illetve összezsugorodást az ember szociális és antropológiai állapotának (*conditio*) szempontjából.

7. A feltámadás/felébresztés ehhez képest abban az értelemben hoz változást, hogy egyrészt helyreállítja az emberi lényt, a maga testi-lelki egységében, másrészt visszahelyez egy olyan (ám mégis más) testvéri *communio*-ba, melytől a halál – akárcsak az alvót az alvás az ébren lévő és alvó embertársaktól – megfosztott. Az alvó felébredése vagy inkább felébresztése azt jelenti, hogy az alvásban összezsugorodott emberi lény új, mennyei testet kap. Osztózik Ura létmódjában. Az Újszövetség szerint ez a felébredés/felébresztés nem egyéni, hanem kollektív módon, az emberi történelem végén, az időskála egy majdani pontján fog bekövetkezni.

8. Az alvás metaforája bátorítja a Szentírás olvasóját, hogy ne csupán halálon inneni perspektívából emlékeztesse magát arra, hogy többek vagyunk, mint pusztán test, ennek minden vonatkozó imperatívuszával, hanem halálon túli perspektívából is figyelmeztesse magát arra a tényre, hogy többek vagyunk, mint pusztán lélek. A test nem silányabb a léleknél, egyáltalán nem, hiszen Isten megbecsüli.

THE SLEEP OF DEATH

THE SO-CALLED SLEEP-ESCHATOLOGY OF THE NEW TESTAMENT IN THE CONTEXT OF ANCIENT GREEK FUNERAL EPITAPHS

THE SUBJECT OF THE RESEARCH

In this dissertation our aim is to answer the following question: why and in what sense is employed in the New Testament the image of *sleeping* and *fallen asleep* in relation to death and deads? This is a common image, which seems to be a platitude known in every national mythology, so we could easily conclude that this image is used as a commonplace, without any serious theological intention in New Testament too. We have argued that the image of sleeping used exclusively in connection with believers (or with pious ones of the Old Testament) could not be a theologically uninteresting, neutral or minor problem. We have tried to demonstrate that the image of sleeping in the New Testament is not a mere euphemism or a synonym for death, but an expressive and vivid metaphor. The authors of the New Testament found this methafor suitable to articulate something otherwise inexpressible about the mystery of believers' postmortal existence. In order to decoding the image of sleeping of the New Testament we have called to our help – among others – the ancient Greek funeral inscriptions. We have examined these funeral inscriptions and we have stated the analogies, differences and polemics between the sleeping metaphor of the New Testament and the concepts of funeral epigrams. For a better understanding we also have dwelled on the ancient Greek myths, cults, funeral practices, respectively on canonical and non-canonical Jewish literature. Thus we could expect a better understanding of this expressive, but riddle-like metaphor, which is highly valued by New Testament and by later Christian generations, as well.

THE METHOD OF THE RESEARCH

Since the sleeping metaphor is not an „invention” of the New Testament, moreover, though the Chrisrianity was born in Judaism, but – so to speak – has grown up in hellenistic culture, our research had to take into consideration the sleeping imagery as it appeared in the Greek mythology and cults, in the ancient Greek tales and funeral practices, and specially in the

funeral epigrams. The latter has special relevance in our research, because the funeral inscriptions – contrary to the New Testament – in most cases speak very vividly and expansively about the idea of sleeping as a symbol of death. Of course, we had to take into consideration the Jewish literature too.

A considerable part of our dissertation constitute the presentation and interpretation of the funeral inscriptions. We have presented and interpreted about fifty funeral epigrams. We have considered relevant every text in which death or afterlife is depicted as sleeping, rest or carelessness. We have reckoned every single inscription as an unique piece. This is important, because the image of sleeping in the funeral inscriptions, in some cases, is clearly a stereotype, without any emotional or mental purport. We had to decide time to time: does the sleeping imagery, in a given case, have or not an emotional or mental charge? Is it connected or not to a some kind of negative or positive belief?

Concerning the Old Testament, we have put the texts in which the sleeping imagery occurs on a timeline, in order to see: to what extent has the image altered throughout the ages? We have examined the possibility of the existence of a popular belief behind the curtains of the Old Testament and its sleeping of death imagery, contrary to the official jahvism. The difference between them has enriched our way of looking at the problem.

In regard to the New Testament, we have discussed the concerning texts separately in the pauline letters and gospel tradition. We have paid attention specially to the texts, which use the sleeping imagery in connection with the resurrection and parousia. We tried to determine the extent of our image by setting it in the context of hellenism and of particular congregations, as well. In the case of Paul we have argued that a trial, which makes an attempt to decode the sleeping imagery from later pauline letters, has a serious justification. In a separate chapter, we have placed the conceptions of the New Testament dealing with the idea of death and resurrection in an eschatological framework, in order to modulate and fine-tune our previous statements.

SUMMARY OF THE RESULTS OF OUR RESEARCH

The lack of a deeper knowledge of greco-roman literature and of sepulchral inscriptions has determined many New Testament scholars to think that the sleeping imagery of the New Testament does not have serious theological intention. The examined Greek sepulchral inscriptions, as well as the canonical and non canonical Hebrew literature could have

convinced us sufficiently that the sleeping imagery is connected with various and sometimes unexpected concepts. The sleep is a multifold and complex metaphor with which one cannot or must not deal as if it was platitude or a mere cliché. The fact that the New Testament uses this imagery exclusively in connection with the believers indicates that the New Testament writers wanted to fill it with eschatological significance. But another fact is that, unlike the sepulchral inscriptions, where it is almost always obvious what concepts are attached to sleep, the New Testament sleeping imagery can hardly be interpreted in itself. Without the background information of the sepulchral inscriptions and Hebrew literature it would have been impossible to interpret. The mapping of analogies, differences or polemics helped us to decode this enigmatic, annoying, thus so far neglected New Testament metaphor.

We have examined the concepts connected with sleep as phenomenon and sleep as death symbol of the ancient Greek tales, myths, respectively of the ancient Greek cults and funeral practices. We have found both negative and positive concepts.

1. Negative concepts connected with sleep as phenomenon:

- sleep is a hostile power, which makes one defenceless and vulnerable.
- sleep is dangerous to soul, since it means diving into the Lethe.

2. Positive concepts connected with sleep as phenomenon:

- Sleeping gives the soul ecstatic experiences.

3. Negative concepts connected with sleep as death symbol:

- the sleep of death is everlasting without awakening.
- the sleep of death destroys man totally.

4. Positive concepts connected with sleep as death symbol:

- the sleep of death is the greatest gift of the gods.
- the sleep of death could be in one way a conscious state.
- in the state of sleep of death the soul can get free of the burden of body.

Concerning the sepulchral inscriptions, it came to light that sleeping as death symbol can also have negative and positive load. The sleep is a flexible metaphor, which can be coupled with both negative and positive afterlife concepts.

1. Negative concepts connected with sleep as death:

- the sleep of death closes life definitively. Life in its every form come to an end. There is no awakening from the sleep of death.

- the sleep of death is a walk into the Hades. Although existence does not come to an end, since life in Hades is joyless and mouldy, it can't really be called „life“.

- the sleep of death is returning into the original state. Individuals actually come to an end, what survives the death are just the components of the human being.

2. Positive concepts connected with sleep as death:

- the sleep of death means the negation of death.

- in the state of sleep of death soul is dweller of celestial spheres as Olympus or Elysian Fields.

- the sleep of death is other-worldly carelessness and sinecure.

In the Old Testament and non-canonical Jewish literature the image of sleep of death is diversified as well. In the Old Testament we can find two conceptions:

- in the state of the sleep of death the deads, whether they keep some sort of conciousness, or they lack any kind of it, God does not care about them. The deads don't have any relationship with God (Psalms 39, 14).

- from the state of the sleep of death, either it is conceived as unconciousness, or as some sort of conciousness, there is a potential awakening. God does not abandon permanently the deads (Dan 12,2).

In the non-canonical Jewish literature we can meet the following conceptions:

- the sleep of death is an ultimate state in which there is not any sort of change, either in positive, or negative sense (Jesus Sirach 46,20, comp. Jsirach 41,1).

- the eternal sleep affects only the body. In spite of its definitiveness it is a joyful sleeping, since the soul could be in his eternal home. But there is no resurrection/ awakening ((Book of Jubilees 36,18).

- the sleep of death affects only the body, the soul – until resurrection! – is in the presence of God and kept by Him (Testament of Job 52, 10-11; 4 Ezra 7,32; 2 Baruch 30,1).

After the examination of eight relevant texts from he New Testament and after a theological comparation between the concept of sleep and resurrection, we have concluded that sleep is a complex metaphor, which emphasises two eschatological facts:

1. Sleep does not separate us from Christ. The believer does not die, he/she only sleeps, respectively he/she will live, even if he/she dies. He/she does not fall out of existence, not even temporarily, moreover he/she gets into a closer relationship with his/her Lord.

2. In the state of sleep, at the same time, the human person is subjected to repression:

- the sleep suspends man's relationship with his companions.
- the sleep suspends the unity of body and soul.

In consequence, awakening means an overwriting of this social and anthropological reduction/repression of the human being, since

- it replaces us into the *communio*, from which death has deprived us.
- it rebuilds the unity of body and soul.

The „mirror” of the ancient Greek sepulchral inscription (and partly, the Old Testament and the non canonical Jewish literature) has proved to be useful. We had to notice that this rather oriental sleeping imagery has permeated with hellenistic ideas. This permeation began much more before the time of apostle Paul. So Paul and the New Testament writers had access to a complete eschatological vocabulary, in which sleep imagery began to reach more and more exact contours. In the apocalyptic literature the sleep imagery has expressed the hope, that while the body is sleeping, the soul is in presence of God. The writers of New Testament, by using or reacting to this eschatological vocabulary, and namely to the sleep imagery, obviously have not simply christianized it, in fact they have formed and enriched it.

As the analogies and polemics between the Greek sepulchral inscriptions and the New Testament's ideas indicate, the New Testament writers have made remarks upon these concepts found in sepulchral inscriptions. This sleep metaphor, since it can express negative (defencelessness, self-isolation) and positive (intensive happiness, refreshment, relaxation, liberation from the burden of the body) concepts, was suitable for demonstrating both the Christian hope of after-life and the insufficiency of a merely spiritual existence. Moreover, the reluctance from the latter (2Cor 5, 2-4). This metaphor was suitable for suggesting that death or asleep in Christ deprives and enriches us, at the same time. In any case the sleep is a metaphor related to life. Certainly it is an obscure and embarrassing metaphor, but its main point is indeed to bother and shock us, and thus make us realize that from God's view-point

even who die shall live. However the idea of wakening/resurrection indicates that this state of sleep – even if it does not separate us from Christ – must be changed.

THESES

1. The concept of sleep of ancient Greek sepulchral inscriptions is very heterogeneous. It can express total annihilation, but it can also be the radical oppsite: happy and perfect life in an eternal sphere. Between these extremes there are many other concepts. This heterogeneous character is portrayed also in the ancient Greek myths, tales and cults.

2. The sleep of death concept of the funeral inscriptions gradually assumes a more and more positive character. We can notice this change in two steps: 1. the sleep is not a passive mode of existence, on the contrary, it is a higher stage of consciousness, which delivers soul from the boundaries of material existence, thus soul can ascend to gods. 2. Sleep as death in comparison to earthly life is a „transubstantiation”, an apotheosis or arrival into the soul’s real home.

3. The concept of sleep as death runs trough the whole Old Testament, respectively through the non-canonical Jewish literature. These concepts have altered in the course of time, or rather they were not homogeneous in a particular historical period. Sleep can express definiteness and provisionality, as well.

4. The sleep of death concepts of intertestamental literature denote that the combination of Jewish and Greek ideas (resurrection, the day of the Lord resp. the immortality of the soul) has started much more before the time of the New Testament. This means that a whole „eschatological vocabulary” was aviable for Paul and New Testament writers, which they could use creatively.

5. The analogies and polemics between the Greek funeral inscriptions and New Testament’s ideas indicate, that the New Testament writers have made relevant remarks upon these concepts found in sepulchral inscriptions.

6. The sleep in the New Testament is not a mere euphemism, but a vivid and shocking metaphor, which expresses the typically Christian view of the death. The sleep metaphor of the New Testament has a double meaning: 1. sleep does not separate us from Christ, not even temporarily, moreover the believer get into a closer relationship with his/her Lord. 2. sleep suspends the relationship with fellowmen, respectively the unity of body and soul. Sleep as a

metaphor can simultaneously state enrichment and surplus in comparison with earthly existence and an anthropological and social reduction of human being.

7. In relation to this reduction, awakening rebuilds the unity of body and soul and replaces those who have fallen asleep into the *communio*, from which death has deprived them. Awakening means that the human being contracted in sleeping, will receive a celestial body. According to the New Testament, awakening/resurrection is not an individual, but a collective act, which will take place at the end of the human history, at a future point of the time scale.

8. The sleep metaphor encourages the reader of the New Testament to remind him/herself that we are more than only bodies, but at the same time, from the perspective of afterlife, we are more than only souls. The body is not inferior to soul, not at all, since God rates highly our bodies.

PUBLIKÁCIÓK

1. *Az álom és alvás mint a halál attribútumai a görög sírfeliratokon*, Az ókori keresztyén világ, III (szerk. Peres Imre - Németh Áron), Patmosz, Debrecen, 2016, 63-81.
2. *Kálvin tanítása a köztes állapotról, avagy alszanak-e a lelkek a halál után*, Református Szemle, 110/2017, 3, Kolozsvár, 268-281.
3. *Az alvás mint a halál metaforája az 1. Thesszalonikai levélben*, Az ókori keresztyén világ, IV (szerk. Peres Imre - Németh Áron), Patmosz, Debrecen, 2018, 85-103.
4. *A páli levelek eszkatológiájának néhány vonása a hellenisztikus sírszövegek kontextusában*, Református Szemle, 110/2018, 6, Kolozsvár, 589-618.
5. *A halál mint álom és alvás Nazianzi Gergely epigrammáiban*, Református Szemle, 109/2016, 3, Kolozsvár, 247-256.
6. *A feltámadott test a judaizmusban és a páli levelekben*, Az ókori keresztyén világ, V. (szerk. Peres Imre - Németh Áron), Patmosz, Debrecen, 2019, 89-98.

Elektronikusan:

1., *„Állj meg vándor!” - római sírkövek üzenete.*

https://laudator.blog.hu/2015/07/30/_allj_meg_vandor_romai_sirkovek_uzenete

2., *„Édes álmod alszanak csupán” - római sírkövek üzenete 2*

https://laudator.blog.hu/2015/08/26/_edes_almod_alszanak_csupan_romai_sirkovek_uzenete

3. *„Közel az Olümposzhoz” – római sírkövek üzenete 3*

https://laudator.blog.hu/2015/09/24/_kozel_az_olumposzhoz_romai_sirkovek_uzenete